

УДК 343.311

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.37>

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРИНЦИП ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ У МЕЖАХ ДОКТРИНИ НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ

Шевчук С.В.,*Голова Конституційного Суду України (2018-2019 рр.),**доктор юридичних наук,**професор кафедри загальнотеоретичного правознавства**та публічного права**факультету правничих наук**Національного Університету «Києво-Могилянська Академія»,**член-кореспондент Національної академії правових наук України,**ORCID: 0009-0000-0982-598X**e-mail: stas_shevchuk@ukma.edu.ua*

Шевчук С.В. Конституційний принцип презумпції невинуватості у межах доктрини належної правової процедури.

Доктрина належної правової процедури має подвійне значення: змістовне (субстантивне) та процесуальне. Змістовна (субстантивна) належна правова процедура – це конституційні вимоги (вимоги природного права) до законів та інших нормативно-правових актів держави – мати легітимну мету, бути справедливими, розумними та обґрунтованими як щодо змісту, так і щодо їх застосування, пропорційними щодо досягнення легітимної мети, тобто особа не може бути свавільно «позбавлена життя, свободи та власності без належної правової процедури», яка захищає основоположні права особи від свавільних дій держави. Особа, чиї основоположні права порушуються державою, має право на незалежний та безсторонній суд, який забезпечує її процесуальні права та гарантії (право бути заслуханою; право знати, у чому вона обвинувачується, право на доступ до матеріалів справи, презумпція невинуватості, тягар доказування у кримінальному процесі покладається на державу тощо) тобто з урахуванням процесуального аспекту належної правової процедури. Саме на процесуальний аспект належної правової процедури вказує законодавець у статті 2 Кримінального процесуального Кодексу України: «Завданням кримінального провадження є те, ...щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура». Основними складовими презумпції невинуватості є за практикою Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини тягар доказування, який повністю лежить на обвинуваченні; заборона покладання тягара доказування на обвинуваченого; *in dubio pro reo* (усі сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого); заборона публічних заяв посадовців про винуватість до вироку; право на мовчання; недопустимість презумпції вини в процесуальних рішеннях; презумпція діє до набрання вироком законної сили. Конституційний принцип презумпції невинуватості є невід'ємною частиною доктрини належної правової процедури (*due process*). Конституційний Суд України та Європейський суд з прав людини розглядають їх у комплексі, зокрема: порушення презумпції невинуватості у тому числі в аспекті стандарту тягара доказування «поза розумним сумнівом» державою автоматично тягне порушення ст. 6 ЄКПЛ (право на справедливий суд).

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція захисту прав та основоположних свобод, належна правова процедура, конституційний принцип презумпції невинуватості, судова практика, верховенство права.

Shevchuk S.V. The constitutional principle of presumption of innocence within the doctrine of due process.

The doctrine of due process has a dual meaning: substantive and procedural. Substantive due process refers to constitutional requirements (natural law requirements) for laws and other normative legal acts of the state to have a legitimate purpose, to be fair, reasonable and justified in terms of both content and application, and to be proportionate to the achievement of a legitimate purpose, i.e. a person cannot be arbitrarily 'deprived of life, liberty and property without due process of law', which protects the fundamental rights of the individual from arbitrary actions by the state. A person whose fundamental rights are violated by the state has the right to an independent and impartial court that ensures their procedural rights and guarantees (the right to be heard; the right to know what they are accused of; the right to access case materials; the presumption of innocence; the burden of proof in criminal proceedings rests with the state, etc.), i.e. taking into account the procedural aspect of due process. It is precisely the procedural aspect

of due process that the legislator refers to in Article 2 of the Criminal Procedure Code of Ukraine: 'The purpose of criminal proceedings is to ensure that due process is applied to every participant in criminal proceedings.' According to the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, the main components of the presumption of innocence are the burden of proof, which lies entirely with the prosecution; the prohibition of placing the burden of proof on the accused; in dubio pro reo (all doubts are interpreted in favour of the accused); the prohibition of public statements by officials about guilt prior to sentencing; the right to remain silent; the inadmissibility of presumption of guilt in procedural decisions; the presumption remains in force until the verdict becomes final. The constitutional principle of the presumption of innocence is an integral part of the doctrine of due process. The Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights consider them in conjunction, in particular: violation of the presumption of innocence, including in terms of the standard of proof 'beyond reasonable doubt' by the state, automatically entails a violation of Article 6 of the ECHR (the right to a fair trial).

Key words: European Court of Human Rights, European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, due process, constitutional principle of presumption of innocence, judicial practice, rule of law.

Постановка проблеми. Конституційне закріплення презумпції невинуватості міститься у статті 62 та статті 129 Конституції України. Так, згідно статті 62 Конституції України: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили». Це пряме конституційне втілення презумпції невинуватості. Стаття 129 Конституції України, яка конституційно закріпила основні засади судочинства в частині другій пункті другому визначила: «Забезпечення доведення вини покладається на обвинувача». Міжнародними стандартами, що стали частиною національного права (ст. 9 Конституції) є стаття 11 Всесвітньої декларації прав людини, стаття 6 § 2 Європейської конвенції з прав людини: «Кожна особа, обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку», стаття 14 § 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

Належна правова процедура знаходить свій прояв не лише у захисті процесуальних прав особи у кримінальному процесі, а у першу чергу висуває змістовні вимоги до якості законів, зокрема така важлива вимога, що закони мають бути ухвалені згідно з конституційною процедурою.

Так, наприклад, у першому своєму рішенні, у якому Конституційний Суд України визнав неконституційним закон у цілому, а не окремі його положення, стало його рішення від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018, де Суд дійшов висновку, що порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення проекту цього закону під час його прийняття у цілому мали системний характер та істотно вплинули на остаточний результат прийняття Закону. Дотримання встановленої Конституцією України процедури розгляду, ухвалення та набрання чинності законами є однією з умов легітимності законодавчого процесу, у випадку її порушення конституційному контролю підлягає не зміст закону, а встановлена Конституцією України процедура його розгляду та ухвалення [4].

Ступінь дослідження. Історично доктрина належної правової процедури походить з англійського права, яке, на думку професора Оксфордського Університету Д. Галігана, має переважну процесуальну основу та орієнтованість: процедури слугують необхідним інструментом для досягнення справедливості; процедури є механізмом реалізації концепції належної правової процедури та досягнення процесуальної справедливості; процедури є життєвою, живою складовою принципу верховенства права» [20].

Ще з часів римського права принцип презумпції невинуватості (*presumptio innocentiae*) розглядався сукупно з тягарем доказування – тягар доказування лежить на тому, хто стверджує, а не на тому, хто заперечує (*ei incumbit probatio qui dicit, non qui negat* – Юлій Павел, *Digestae* 22.3.2.) За вказівкою імператора Валентиніана III у 426 році працям юриста Юлія Павла була надана обов'язкова юридична сила у Західній Римській Імперії, тобто саме таке розуміння презумпції невинуватості разом з тягарем доказування стало загальнообов'язковим.

У Середньовічній Європі до XIII століття ці ідеї римського права були знівельовані в силу домінування інквізиційного процесу, за якого сам обвинувачений мав доводити свою невинуватість переважно через ордалії («Божого Суду»), тобто випробування через вогонь, воду, розпечене залізо та інших видів катувань, а також через поєдинок. Тягар доказування лежав на обвинуваченому, а царця доказів – власне зізнання обвинуваченого.

Зміни розпочались на Четвертому Латеранському соборі у 1215 році (рік ухвалення Великої Хартії Вольностей, де у статті 39 були закріплені положення щодо належної правової процедури), коли Папа Інокентій III ініціював заборону ордалій, що послідовно зумовило перехід до сучасного змагального процесу у основі якого знаходиться принцип презумпції невинуватості.

Сучасне формулювання презумпція невинуватості отримала у 1764 році у відомому трактаті Ч. Беккарія «Про злочини і покарання». Як влучно підкреслив професор М. Панов, «він вже в ті часи пропонував виходити з презумпції невинуватості обвинуваченого, поки його провина не буде встановлена судовим вироком» [2]. Вперше презумпція невинуватості була закріплена у статті 9 французької Декларації прав людини та громадянина 1789 року, а у США вона походить з прецедентів Верховного Суду, який наприкінці XIX століття у низці своїх рішень розтлумачив конституційні положення щодо належної правової процедури (V, VI та XIV поправка до Конституції США) як такі що включають принцип презумпції невинуватості як процесуальну гарантію кримінального процесу, коли вину треба доводити стороні обвинувачення поза розумним сумнівом. Як зазначив Верховний Суд США, «ствердження про те, що обвинувальний вирок не може бути винесеним, якщо докази не доведуть вину поза розумним сумнівом, не повною мірою відображає положення про презумпцію невинуватості, щоб виправдати відмову суду, за його вимогою, роз'яснити присяжним таку презумпцію, яка являє собою висновок, що зроблений законом на користь громадянина, в силу якого, коли він притягнутий судом до кримінального обвинувачення, має бути виправданий, якщо його вина не буде доказана» [18].

Метою дослідження є теоретико-практичний аналіз конституційного принципу презумпції невинуватості у межах доктрини належної правової процедури з урахуванням новітньої судової практики конституційних судів та ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Згідно з Конституцією України, «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь» (стаття 62 Конституції України).

ЄСПЛ у рішенні по справі *Barbera, Messegue and Jabardo v. Spain* від 6 грудня 1988 року надає тлумачення принципу презумпції невинуватості, що закріплений у частині другій статті 6 Конвенції: «Пункт 2 [стаття 6-2 ЄКПЛ] втілює принцип презумпції невинуватості. Він вимагає, серед іншого, щоб під час виконання своїх обов'язків члени суду не виходили з упередженої думки про те, що обвинувачений скоїв інкримінований злочин; тягар доказування лежить на обвинуваченні, і будь-які сумніви повинні йти на користь обвинуваченого. З цього також випливає, що сторона обвинувачення повинна інформувати обвинуваченого про справу, яка буде висунута проти нього, щоб він міг відповідно підготувати та представити свій захист, а також надати докази (сторона обвинувачення), достатні для його засудження» [8].

Отже згідно з прецедентом ЄСПЛ по цій справі, на державу покладається позитивний обов'язок щодо реалізації статті 6 Конвенції в аспекті презумпції невинуватості, а саме держава повинна забезпечити, щоб тягар доказування покладался на сторону обвинувачення у кримінальному процесі, підсудний не має обов'язку доводити свою невинуватість; будь-які сумніви тлумачаться на користь обвинуваченого; у основі судового рішення щодо визнання вини (вироку) знаходились достатні докази, що надані стороною обвинувачення, такий акт суду не може базуватися на припущеннях, усі сумніви щодо винуватості мають бути виключені. При цьому слід мати на увазі, що згідно з доктриною дружнього ставлення до міжнародного права, що закріплений у низці рішень Конституційного Суду України, конституційні положення щодо презумпції невинуватості необхідно тлумачити узгоджено з практикою ЄСПЛ щодо застосування статті 6 (2) Конвенції.

Кожна особа має свободу від самовикриття, тобто не може бути примушена визнати свою вину ватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення (частина перша статті 18 КПК). Як стверджує ЄСПЛ у рішенні по справі *Shabelnik v Ukraine* від 19 лютого 2019 року, «стосовно визнання доказів, здобутих із порушенням права затриманого на мовчання та права не свідчити проти себе, Суд нагадує, що це – загальновизнані міжнародні стандарти, які є основними складниками справедливого судового розгляду за статтею 6. Встановлення таких стандартів пояснюється, зокрема, необхідністю захисту обвинуваченого від неправомірного тиску з боку органів влади, що дає змогу уникати помилок при здійсненні правосуддя та реалізації цілей статті 6. Право не свідчити проти себе вимагає, зокрема, від сторони обвинувачення в кримінальній справі не допускати – при спробах доведеності своєї версії проти обвинуваченого – використання доказів, здобутих за допомогою методів примусу чи тиску всупереч волі обвинуваченого [17]. Тому державні органи, які відповідальні за формулювання обвинувачення у кримінальному процесі, не мають права перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого.

Відповідно до спеціального Дослідження Європейської Комісії „За демократію через право“ (Венеційська Комісія) „Мірило правовладдя“ від 18 березня 2016 року, «презумпція невинуватості є доконечною в забезпеченні права на справедливе судочинство. Аби презумпцію невинувато-

сті було ґарантовано, тягар доказування вини має бути покладено на сторону обвинувачення» (CDL-AD(2016)007, пункт II.E.2.104).

Професор О. Капліна у своєму науковому коментарі до статті 62 Конституції України звертає увагу на те, що парадигмальний зміст презумпції невинуватості полягає у припущенні невинуватості особи, доки зворотне не буде доведено в передбаченому законом порядку (тобто згідно з належною правовою процедурою – С.Ш.) і встановлено обвинувальним вироком суду [1, с. 281].

На думку професора В. Тертишника, «висновки суду про винуватість обвинуваченого не можуть бути обґрунтовані відсутністю доказів його невинуватості, а як докази можуть використовуватись лише фактичні дані, здобуті законним шляхом; недоведена провина дорівнює доведеній невинуватості; усі сумніви у справі, зокрема щодо допустимості і достовірності наявних або наданих для використання фактичних даних, мають бути витлумачені на користь обвинуваченого; обов'язок установлення об'єктивної істини у справі, доказування юридично значущих обставин справи покладається на слідчого, детектива, прокурора, суд (суддю); особа, яка перебуває під слідством, не повинна доводити свою невинуватість; ненадання нею доказів своєї невинуватості за жодних обставин не може бути витлумачено як доказ вини» [6, с. 42].

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом, і на цьому наголошується у частині другій статті 17 Кримінального процесуального Кодексу України. Прикметно, що цей підвищений стандарт доказування міститься разом з принципом презумпції невинуватості саме у цій статті (частина перша статті 17 КПК), тобто ці правові категорії тісно пов'язані між собою.

Згідно з думкою Комітету ООН з прав людини, презумпція невинуватості «покладає на обвинувачення тягар доказування обвинувачення, і ґарантує, що жодна вина не може бути презюмована, доки обвинувачення не буде доведено поза розумним сумнівом» [23]. Більше того, як зазначено у цьому документі, сам ЄСПЛ застосовує стандарт «поза розумним сумнівом» – стандарт, який часто використовується у кримінальних справах – при визначенні того, чи мало місце порушення положення Європейської конвенції [7].

ЄСПЛ застосовує цей стандарт доказування у справах, що стосуються вірогідних порушень статті 2, 3 Конвенції, а також статті 6 щодо «кримінального обвинувачення» з урахуванням автономного значення цього терміну. Так, у справі *Grinenko v. Ukraine* від 15 листопада 2012 року щодо можливих порушень державою статті 3 Конвенції, ЄСПЛ наголосив, що стандарт доказування «поза розумним сумнівом» полягає у тому, що доказ має походити зі співіснування достатньо сильних, чітких та узгоджених висновків або подібних неспростовних презумпцій фактів. Якщо події, про які йде мова, повністю або значною мірою належать виключно до відома органів влади, як у випадку осіб, які перебувають під їхнім контролем під час утримання під вартою, виникатимуть сильні презумпції фактів щодо травм, отриманих під час такого утримання. Тягар доказування може розглядатися як такий, що лежить на органах влади, щоб надати задовільне та переконливе пояснення (див. Рібіч проти Австрії, 4 грудня 1995 року, Серія А № 336, § 34, та Салман проти Туреччини [ВП], № 21986/93, § 100, ЄСПЛ 2000-VII) [10].

Кримінальний Касаційний Суд ВС у своєму рішенні від 23 червня 2020 року по справі № 159/3738/16-к, сформулював правову позицію щодо розуміння цього принципу доказування: «При цьому обвинувальний вирок може бути постановлений судом лише в тому випадку, коли вина обвинуваченої особи доведена поза розумним сумнівом. Стандарт доведення поза розумним сумнівом означає, що сукупність обставин, встановлена під час судового розгляду, виключає будь-яке інше розуміння пояснення події, яка є предметом судового розгляду, крім того, що інкримінований злочин був учинений і обвинувачений є винним у вчиненні цього злочину. Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, – є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винуватою за пред'явленим обвинуваченням. Тобто, дотримуючись засад змагальності, та виконуючи свій професійний обов'язок, передбачений статтею 92 КПК, обвинувачення має довести перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що існує єдина версія винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, щодо якого їй пред'явлено обвинувачення.»

При ухваленні вироку суддя повинен бути переконаний у правильності своїх висновків щодо доведеності винуватості особи, у нього не повинно залишатися невпевненості стосовно обставин, які він покладає у підґрунтя обвинувального вироку. У випадку, коли у судді є сумніви щодо доведеності вини, то вони мають тлумачитися на користь особи. Зрозуміло, що до таких сумнівів на-

лежать не всі з них, а лише ті, які є розумними, тобто обґрунтованими та непереборними, такі, що не можуть бути усунуті шляхом детального та всебічного аналізу наданих суду доказів та які все ж залишаються після дослідження, перевірки та оцінки кожного доказу поодиноч та в їх сукупності. Також слід звернути увагу на те, що йдеться лише про такі припущення, на підставі яких можуть бути зроблені висновки щодо винуватості особи. Якщо у судді залишаються будь-які сумніви стосовно недоведеності вини під час ухвалення виправдувального вироку, то вони мають та повинні бути розтлумачені на користь особи [1, с. 287].

Як вважає Конституційний Суд Молдови, «принцип *in dubio pro reo* є додатковим елементом презумпції невинуватості, інституційним принципом, що відображує яким чином принцип встановлення істини, що закріплений у кримінально-процесуальному праві, діє у сфері доказування. Згідно з цим правилом, якщо всупереч доказам, що наведені у підтримку винуватості обвинуваченого, зберігаються сумніви щодо його вини, то цей сумнів рівнозначний позитивному доказу його невинуватості» [3]. Суд стверджує, що згідно з принципами кримінально-процесуального права ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість, тому тягар доказування лежить на обвинуваченні, а ситуація сумніву тлумачиться на користь обвинуваченого. Припис *in dubio pro reo* доповнює презумпцію невинуватості, інституційний принцип, що відображає спосіб встановлення істини [21].

Конституційний Суд Молдови у справі щодо незаконного збагачення встановив, що відповідний текст статті Кримінального кодексу «ухвалений з урахуванням доказів того, що ці активи не могли бути отримані законним шляхом», що вказує на необхідність надання додаткових доказів, які мають бути представлені у встановленому законом порядку державними органами та які мають довести незаконний характер майна [21], тобто тягар доказування при доведенні винуватості особи у скоєнні злочину незаконного збагачення покладається на державу. При характеристиці конституційного принципу презумпції невинуватості, Конституційний Суд Молдови вказав на те, що «якщо, незважаючи на докази, подані на підтвердження вини обвинуваченого, сумніви щодо його/її вини все ще зберігаються, такі сумніви вважаються позитивним доказом невинуватості» [21].

Конституційний Суд України в Рішенні від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019 наголосив, що «важливою гарантією дотримання прав підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному процесі та обов'язковою складовою справедливого судового розгляду є презумпція невинуватості»; «елементом принципу презумпції невинуватості є принцип *in dubio pro reo*, згідно з яким при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості»; «презумпція невинуватості особи передбачає, що обов'язок доведення вини особи покладається на державу» (перше речення абзацу першого, абзаци другий, третій пункту 4 мотивувальної частини) [5].

Що стосується презумпції невинуватості у широкому, загально-правовому сенсі, то ціннісне її значення полягає в тому, що вона значно виходить за межі кримінальних процесуальних відносин та повинна забезпечувати поважне ставлення суспільства до особи, убезпечувати її від передчасного осуду та ставлення до неї як до особи, що вчинила кримінальне правопорушення [1, с. 282]. Відмова від участі в доказуванні не може тягти для обвинуваченого негативних наслідків ні в частині визнання його винним, ні в частині визначення йому міри та виду покарання [1, с. 285].

Конституційний Суд України у своєму рішенні за конституційною скаргою Кротюка О.В. у справі щодо презумпції невинуватості від 8 червня 2022 року № 3-р(II)/2002, звертає увагу на те, «що особу, підозрювану у вчиненні кримінального правопорушення, після закриття стосовно неї кримінального провадження з будь-яких підстав має сприймати вся публічна влада як таку, що не вчиняла кримінального правопорушення, поведження з нею має відповідати такому сприйняттю та не спричиняти жодного явного осуду чи нятяку на нього, не формувати негативного сприйняття суспільством такої особи, не підривати її репутації тощо» [5]. Такий підхід КСУ узгоджується з прецедентом ЄСПЛ у справі *Minelli v. Switzerland* від 25 березня 1983 року, де Суд встановив, що презумпція невинуватості буде порушена, якщо судові рішення відображає думку про вину заявника за відсутності вироку суду про визнання вини (у резолютивній частині – С.Ш.), оскільки такі оцінки були зроблені без попередньо доведеної вини заявника [15].

Гарантії статті 6 щодо презумпції невинуватості, особливо в аспекті покладання тягаря доказування «поза розумним сумнівом» на сторону обвинувачення, застосовується завжди, коли діяння, що ставиться у вину особи, носить кримінальний характер, незалежно від його кваліфікації у внутрішньому праві кожної держави, у випадку, коли можна застосувати три критерії справи Енгеля з урахуванням автономного значення терміну «кримінальне обвинувачення» у статті 6 Конвенції. У класичній справі *Hentrich v. France* від 22 вересня 1994 року, Європейський Суд з прав людини погодився з думкою Комісії, що частина 2 статті 6 Конвенції, тобто там, де закріплюється принцип презумпції невинуватості, не була порушена у справах щодо реалізації права податкових органів на превентивну купівлю земельної ділянки (*droit de preemption*), оскільки процедура перевірки цього превентивного права на купівлю, як це стверджувала держава, не мала кримінальних ознак.

При цьому низька ціна не обов'язково означала шахрайство, яке кваліфікується як кримінальний злочин. Тому ЄСПЛ погодився, що «проведення заходу превентивної купівлі податковими органами не було рівнозначним визнанню вини заявниці» [13], і тому принцип презумпції невинуватості не був порушеним.

У якості прикладу застосування такого підходу ЄСПЛ слід навести справу *Ozturk v. Germany* від 21 лютого 1984 року, у якому стверджується, що «Суд має визначити, чи було «регуляторне правопорушення», що скоєне заявником, «кримінальним» у значенні цієї статті (ст. 6). Для цього Суд спиратиметься на критерії, прийняті у рішенні у справі *Енгель та інші* (§ 82). Перше питання, яке необхідно з'ясувати, полягає в тому, чи належить текст, що визначає правопорушення, про яке йде мова, відповідно до правової системи держави-відповідача, до кримінального права; далі, необхідно розглянути характер правопорушення та, нарешті, характер і ступінь суворості покарання, яке ризикувала понести відповідна особа, враховуючи предмет і мету статті 6, звичайне значення термінів цієї статті (ст. 6) та законодавство Договірних Держав» [16]. Керуючись критеріями рішення у справі *Енгель та інші* та після проведеного аналізу розвитку законодавства Німеччини щодо «регуляторних правопорушень» правил дорожнього руху, ЄСПЛ визнав, що у цій справі йдеться про «кримінальне обвинувачення», й тому стаття 6 Конвенції може бути застосована до цього випадку, коли заявник скоїв ДТП (пошкодження авто потерпілого у результаті наїзду).

У справі *Sytnyk v. Ukraine* від 24 квітня 2025 року, що стосувалась притягнення до адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення директора НАБУ, постало питання про застосовність кримінального аспекту статті 6 ЄКПЛ та правомірність покладання тягара доказування на заявника. ЄСПЛ наголосив на своєму усталеному підході, що оцінка застосовності статті 6 у її кримінальному аспекті ґрунтується на трьох критеріях, загальновідомих як «критерії *Енгель*», а відносна несерйозність покарання, про яке йде мова, не може позбавити правопорушення його кримінального характеру за своєю суттю. Звертаючись до цієї справи, Суд зазначає, що правопорушення, у якому заявника було визнано винуватим, не кваліфікувалося як кримінальне згідно з національним законодавством. Однак це не є вирішальним, оскільки відповідні положення Кодексу про адміністративні правопорушення та Закону про запобігання корупції, які були застосовані до заявника, хоча й не були адресовані широкому загалу, стосувалися широкого кола професійних груп і були спрямовані на покарання за правопорушення, пов'язані з корупцією, які є надто незначними, щоб тягнути за собою кримінальну відповідальність. Суд також вважає, що штраф, який був накладений на заявника на додаток до заходу «конфіскації подарунків», мав як стримуючий, так і каральний характер. Цих міркувань достатньо для того, щоб Суд дійшов висновку, що провадження, про яке йде мова, було кримінальним для цілей статті 6 Конвенції, і що тому він має юрисдикцію *ratione materiae* для розгляду пов'язаної скарги заявника [11].

Заявник стверджував, що національні суди поклали тягар доказування на нього, а не на обвинувачення. На це ЄСПЛ надав стверджувальну відповідь, що у справах, що стосуються питань кримінального процесу за статтею 6 Конвенції, тягар доказування покладається на обвинувачення, і будь-які сумніви повинні йти на користь обвинуваченого (*Ajdarić* проти Хорватії, № 20883/09, § 35, 13 грудня 2011 року) [12]. Суд дійшов висновку, що коли були відхилені без будь-якої оцінки ключові аргументи захисту та проігноровані свідчення свідків захисту, національні суди свавільно розподілили тягар доказування та позбавили заявника будь-якої практичної можливості ефективно оскаржити висунуті проти нього звинувачення, і тому стаття 6 Конвенції була порушена в аспекті справедливості судового розгляду [12].

Як вказується у юридичному коментарі UNODC щодо імплементації Конвенції ООН проти корупції, «злочин незаконного збагачення, у якому підсудний повинен надати обґрунтоване пояснення значного збільшення своїх активів, може в деяких юрисдикціях розглядатися як такий, що суперечить праву вважатися невинуватим, доки його провину не буде доведено згідно з законом. Однак також було чітко зазначено, що презумпція вини відсутня, і що тягар доказування залишається на стороні обвинувачення, оскільки вона повинна довести, що збагачення перевищує законний дохід особи» [24].

У Спільному Висновку Венеційської Комісії та ОБСЄ щодо злочину незаконного збагачення, який ухвалений 21-22 жовтня 2022 року (CDL-AD(2022)029-е) зазначається, що стаття 330² Кримінального Кодексу Молдови щодо незаконного збагачення не буде суперечити принципу презумпції невинуватості, якщо ці положення будуть тлумачитися як такі, що вимагають доказу володіння майном, вартість якого значно перевищує набуті засоби, та доказу того, що це майно не могло бути отримане законним шляхом, водночас дозволяючи обвинуваченим спростувати будь-які *prima facie* обставини, встановлені проти них, шляхом надання доказів, достатніх для того, щоб поставити під сумнів твердження обвинувачення щодо доведеності матеріальних елементів кримінального злочину незаконного збагачення, зокрема шляхом оскарження володіння майном, його вартості

та доведення законного походження або законного придбання майна, і для цього вона мала/мав можливість, відповідно до процесуальних стандартів, необхідних для справедливого судового розгляду, виправдати себе від висунутих проти неї/його звинувачень [7].

Разом з цим, як зазначено у цьому Висновку, тягар доказування покладається на сторону обвинувачення, тобто на державу. Призначення тягаря доказування у кримінальному провадженні безпосередньо впливає з принципу презумпції невинуватості, який на практиці вимагає, зокрема, щоб провина поза розумним сумнівом була доведена обвинуваченням, за винятком випадків, коли презумпції права або факту можуть бути допустимими [7].

У справі *Gogitidze and others v. Georgia* від 12 травня 2015 року [9], ЄСПЛ застосував критерій розрізнення між двома процедурами конфіскації майна, що передбачало законодавство Грузії: кримінальну та адміністративну. Кримінальна конфіскація має загальний характер і стосується позбавлення предметів правопорушення, зняття злочину та доходів від злочину, що накладалися після остаточного обвинувального вироку суду, що встановлював вину особи. Адміністративна конфіскація, що регулювалася відповідними статтями Кримінально-процесуального та Адміністративно-процесуального Кодексів, була спеціально спрямована на стягнення незаконно набутого майна та незрозумілого багатства з державного посадовця, а також з членів його сім'ї, близьких родичів та так званих «пов'язаних осіб», без попереднього кримінального засудження відповідної посадової особи як необхідної умови. При цьому, адміністративна конфіскація могла бути ініційована лише за умови, що посадовій особі було попередньо пред'явлено звинувачення у правопорушеннях (включаючи корупцію), скоєних під час її перебування на посаді проти інтересів державної служби, відповідного підприємства чи організації, або в одному з таких правопорушень: відмивання грошей, вимагання, незаконне привласнення, розтрата, ухилення від сплати податків або порушення митних правил, незалежно від того, чи перебуває відповідна посадова особа на посаді чи ні. Тобто, щоб застосувати процедуру адміністративної конфіскації шляхом подання відповідного цивільного позову про конфіскацію, прокурор повинен мати обґрунтовану підозру щодо скоєння вищезазначених злочинів.

Цей цивільний позов про конфіскацію має бути підтверджений достатніми документальними доказами, і тягар доказування перекладається на відповідача. Якщо останній не спростував би вимогу державного прокурора, надавши документи, що підтверджують, що майно (або фінансові ресурси для придбання майна) було придбано законно або що податки на майно були належним чином сплачені, суд, переконавшись у належному обґрунтуванні вимоги прокурора, постановляв би конфіскацію відповідного майна [9].

Як зазначив з цього приводу ЄСПЛ, «Суд повторює свою усталену практику, що провадження щодо конфіскації, такі як цивільне провадження *in rem*, яке не впливає з кримінального обвинувального вироку або провадження щодо винесення вироку, і, таким чином, не кваліфікується як покарання, а радше є заходом контролю за використанням майна у значенні статті 1 Протоколу № 1, не може вважатися «визначенням кримінального обвинувачення» у значенні статті 6 § 1 Конвенції та має розглядатися в «цивільному» аспекті цього положення. Щодо аргументу заявників про те, що на них не слід було покладати тягар доказування законності походження їхнього майна, Суд повторює, що не може бути нічого свавільного для цілей «цивільного» аспекту статті 6 § 1 Конвенції у перенесенні тягаря доказування на відповідачів у провадженні щодо конфіскації майна після того, як державний прокурор подав обґрунтовану вимогу. Суд повторює, що питання щодо застосування статті 6 § 2 Конвенції зазвичай слід розглядати у двох аспектах: вузькому аспекті, що стосується проведення відповідного кримінального судового розгляду як такого, та більш широкому, який може виходити за межі судового розгляду за певних умов [9].

У зв'язку з цим Суд робить висновок, що провадження щодо конфіскації майна у цій справі відбулося не після кримінального переслідування, а навпаки, передувало йому. Отже, другий, більш широкий аспект статті 6 § 2 Конвенції, роль якого полягає у запобіганні знеціненню принципу презумпції невинуватості після завершення відповідного кримінального провадження іншим результатом, ніж обвинувальний вирок (наприклад, виправдання, припинення кримінального провадження через сплив строку давності, смерть обвинуваченого тощо), не має значення у цій справі. Щодо першого, більш обмеженого аспекту статті 6 § 2, роль якого полягає у захисті права обвинуваченого вважатися невинуватим виключно в рамках самого кримінального провадження, Суд повторює, у світлі своєї усталеної практики, що конфіскація майна, ухвалена в результаті цивільного провадження *in rem*, без урахування визначення кримінального обвинувачення, має не каральний, а превентивний та/або компенсаційний характер і тому не може призвести до застосування відповідного положення [9].

У рішенні по справі *Isaia and others v. Italy* від 25 вересня 2025 року, ЄСПЛ у своїй оцінці цивільної (адміністративної) конфіскації зазначив, «по-перше, що можна сказати про існування спільних європейських і навіть універсальних правових стандартів, які заохочують конфіскацію

майна, пов'язаного з серйозними кримінальними злочинами, такими як корупція, відмивання грошей та злочини, пов'язані з наркотиками, без попередньої наявності обвинувального вироку по кримінальній справі. По-друге, тягар доказування законного походження майна, яке вважається незаконно набутих, може бути законно покладений на відповідачів у таких некримінальних провадженнях щодо конфіскації, включаючи цивільні провадження *in rem*. По-третє, заходи конфіскації можуть застосовуватися не лише до прямих доходів від злочинної діяльності, але й до майна, включаючи будь-які доходи та інші непрямі вигоди, отримані шляхом конвертації або перетворення прямих доходів від злочинної діяльності або їх змішування з іншими, можливо законними, активами. Зрештою, заходи конфіскації можуть застосовуватися не лише до осіб, безпосередньо підозрюваних у скоєнні кримінальних злочинів, але й до будь-яких третіх осіб, які володіли правами власності без необхідної добросовісності, з метою приховування їхньої неправомірної ролі у накопиченні відповідного багатства» [14].

ЕСПЛ також звернув увагу на те, що, у справах про цивільну конфіскацію, процесуальні гарантії, зокрема, стандарт доказування, що покладається на національні органи влади, то щоразу, коли постанова про конфіскацію була результатом провадження, пов'язаного з доходами від злочинної діяльності, отриманими від тяжких злочинів, Суд не вимагав доказів «поза розумним сумнівом» незаконного походження майна в таких провадженнях. Натомість, докази на основі балансу ймовірностей або високої ймовірності незаконного походження, у поєднанні з нездатністю власника довести протилежне, були визнані достатніми для цілей тесту на пропорційність згідно зі статтею 1 Протоколу № 1 [14].

У рішенні по справі *Claudia Garofalo and others v Italy* від 21 січня 2025 року, ЕСПЛ підкреслив, що цивільна конфіскація (*actio in rem*) «може бути застосована виключно щодо активів, які, як вважається, походять від незаконної діяльності, і через відсутність доказів, що підтверджують їх законне походження (§ 129); що цей захід може бути виправданим лише тією мірою, якою кримінальні злочини, ймовірно скоєні відповідною особою, були джерелом незаконного прибутку в розмірі, що розумно відповідає вартості активів, що підлягають конфіскації (там само, § 130); що цей захід може бути застосований лише щодо активів, набутих відповідною особою протягом періоду, коли вона ймовірно вчинила кримінальні злочини, що тягнуть за собою незаконний прибуток, тим самим показуючи, що цей захід спрямований на запобігання незаконному збагаченню на підставі вчинення кримінальних злочинів (там само, § 131); і що воно мало застосовуватися лише стосовно незаконного прибутку, отриманого від злочинів, ймовірно скоєних відповідною особою, не поширюючись на результат злочину (там само, § 132) [19].

Висновки. Осердям належної правової процедури у процесуальному аспекті є принцип презумпції невинуватості та вимога покладання тягаря доказування на сторону обвинувачення у кримінальному процесі, а також дотримання стандарту доказування – «поза розумним сумнівом». Проаналізовано підходи ЕСПЛ у справах, що стосуються порушення презумпції невинуватості та моделі і способи аргументації конституційних судів у таких справах.

Особлива увага приділена сучасному розвитку доктрини тягаря доказування у новітній практиці Європейського Суду з прав людини. Він покладається на державу у кримінальному процесі, якщо наявне «кримінальне обвинувачення» у автономному значенні статті 6 Конвенції з урахуванням трьох критеріїв рішення у справі Енгеля. Тому притягнення до адміністративної відповідальності зокрема у справах щодо корупції відповідає цим критеріям, і тому тягар доведення винуватості покладається на державу, інакше це буде порушенням статті 6 (2) Конвенції. Адміністративна або цивільна конфіскація (*actio in rem*) не стосується питань кримінального обвинувачення у вузькому сенсі, і тому може бути застосована щодо активів, які, як вважається, походять від незаконної діяльності, навіть і через відсутність доказів, що підтверджують їх законне походження; це не буде вважатися порушенням статті 6 Конвенції в аспекті презумпції невинуватості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Науково-практичний коментар/ Ю. Барабаш, А. Гетьман, С. Серьогіна та ін; Нац. акад. прав. наук; за заг. Ред. Р. Стефанчука та О. Петришина. Київ: ВАІТЕ, 2024. С. 281.
2. Панов М. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання (до 250-річчя опублікування)». *Право України*. № 9. 2014. с. 235.
3. Постанова Конституційного Суду Республіки Молдова про тлумачення статті 46 (3) Конституції (звернення № 17b/2011) від 20 жовтня 2011 року, пара 27. URL: https://constcourt.md/public/ccdoc/hotariri/h_21_2011_ru.pdf.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України

- «Про засади державної мовної політики» № 2-р/2018 від 28 лютого 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) № 3-р(II)/2022 від 8 червня 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-22#Text>.
 6. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Вид. 15-те, доповн. та переробл. Київ: Правова Єдність, 2018. с. 42.
 7. Amicus curiae brief relating to the offence of illicit enrichment. Adopted by the Venice Commission at its 132nd Plenary Session (Venice, 21-22 October 2022). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2022\)029-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2022)029-e), para 64.
 8. Case of Barberà, Messegue and Jabardo. Application no. 10590/83. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57429%22%5D%7D>} para 77.
 9. Case of Gogitidze and Others v. Georgia. Application no. 36862/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-154398%22%5D%7D>}.
 10. Case of Grinenko v. Ukraine. Application no. 33627/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-114456%22%5D%7D>} para 55.
 11. Case of Sytnyk v. Ukraine. Application no. 16497/20. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-242999%22%5D%7D>} para 64-65.
 12. Case of Ajdarić v. Croatia. Application no. 20883/09. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-242999%22%5D%7D>} para 75.
 13. Case of Hentrich v. France. Application no. 13616/88. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#_ftn2, para 62-64.
 14. Case of Isaia and Others v. Italy. Applications nos. 36551/22, 36926/22 and 37907/22. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-244854>.
 15. Case of Minelli v. Switzerland. Application no. 8660/79. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57540%22%5D%7D>} para 37.
 16. Case of Öztürk v. Germany. Application no. 8544/79. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57553%22%5D%7D>} para 50.
 17. Case of Shabelnik v. Ukraine. Application no. 16404/03. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appid%22:%5B%2216404/03%22%5D%7D,%22itemid%22:%5B%22001-91401%22%5D%7D%7D>} para 55.
 18. Coffin v. United States, 156 U.S. 433 (1895). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/156/432>.
 19. Galligan D. Due Process and Fair Procedures. Oxford: Clarendon Press, 1996. – p. 168.
 20. Decision Claudia Garofalo and others v Italy. Application no. 47269/18. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22:%5B%22001-242037%22%5D%7D>.
 21. Judgement on Constitutional Review of some provisions of the Criminal Code and Criminal Procedure Code (extended confiscation and illicit enrichment), Complaint No. 60 a/2014, April 16, 2015. URL: <https://constcourt.md/public/ccdoc/hotariri/en-JCC62015engfinal546ee.pdf>, para 53-54.
 22. Second Revised Edition 2012. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/Publications/LegislativeGuide/UNCAC_Legislative_Guide_E.pdf, para 297.
 23. UN Human Rights Committee, General Comment No. 32 Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial, CCPR/C/GC/32, 23 August 2007, para. 30.
 24. UNODC Legislative Guide for the implementation of the United Nations Convention against corruption.